

תוכן העניינים

11	פתח דבר
13	מבוא : בין היסטוריה, ספרות ומגדר
14	רקע היסטורי והתפתחותי
21	לְאוֹרָה פּאפּוֹ (בוֹכוֹרְטָה) (1891-1942)
23	פְּאוּלִינָה לְבֶל-אֶלְבֶּלָה (1891-1967)
	המסע הנשי בכתבי סופרות יהודיות ביוגוסלביה במחצית השנייה
29	למאה העשרים
	א. פרידה פיליפוביץ' : המסע הנשי בעולם הפטריארכיה הבלקנית
31	והרודנות הפוליטית
	פרידה פיליפוביץ' לבית גרייץ (1913-2003) : קווים אביוגרפיים ואופוס
31	ספרותי
	קובצי הסיפור הקצר של פיליפוביץ' :
33	נשים בעולם הפטריארכט הבלקני
35	המחאה הפמיניסטית בסיפורי פרידה פיליפוביץ'
	שתי פנים למחאה : דמותה האוטונומית של האישה
43	בסיפוריה של פיליפוביץ'
	היבטים סגנוניים בעיצוב הקול הנשי באסופה 'סיפורים על האישה' :
47	נקודת התצפית הנשית
57	ראשיתו של נרטיב הזהות היהודית בכתביה של פרידה פיליפוביץ'
59	ערעור על התפיסה המיתית של גורל הנשים בסיפור "בת באה לעולם"
63	אישה וילד כאנטומיה של עימות בסיפור "חבר לספסל הלימודים"
	סיפורים ראשונים על גורל היהודים : עדות החפץ המיותם בסיפור "גרביים
70	קטנים לבנים" (1945)
74	הלם אובדן הבית והמשפחה בסיפור "ורדים על חרסינה"
85	נישואים כמסע חניכה
	תבנית המסע אל מקום נופש בסיפור "היעדרות" – תהליך השחרור
87	מתלות כדפוס חניכה
90	עלילת מסע החניכה ותכניו

- 93 החניכה מהיבט המשבר ביחסי הזוגיות
הדימוי העצמי של הגיבורה כאישה וחלקן במשבר הנישואים ובתפיסת
98 המציאות שלה
- 99 המקצוע כמושא התשוקה וכסובלימציה
הכרה ביהדות כגורל וחלקה בסיפור החניכה הנשית: תבנית המסע למקום
104 מקלט בנובלה "כאשר יקרה"
שלב הנטישה ותגובת הגיבורה: בין התכחשות והדחקה לבין ראשית
106 המודעות לעצמיותה
מחשבות על לקחי העבר ותובנות חדשות של הגיבורה ביחס לגורלה
108 כאישה יהודייה
113 הגיבורה כאישה יהודייה בעולם עוין
- אישה יהודייה כקורבן וכעדה: נְךָה קְרוֹנֶר וסוֹנִיָה הֵיֶרֶשׁ: עיון השוואתי
117 בדמויותיהן של אחיות לגורל
הכרה בזהות היהודית וחלקה בהבנת הגיבורה את עצמה ואת גורלה
119 כאישה
- 125 משקלה הספציפי של חניכה נשית וביטוייה בגיבוש אישיות הגיבורה
128 המבט כמעצב את אופן נוכחות הגיבורה ואת מעמדה בעולם
136 עמדת האובייקט לעומת התנהלות הסובייקט
141 דמות הגיבורה בראי מבנה הרומן
- 150 ב. אנה שוֹמְלוֹ ניניץ': חזון ושברו במבט נשי ויהודי
151 אנה שומלו ניניץ' (1935): קווים ביוגרפיים ואופוס ספרותי
154 בנפתולי הזהות הנשית והיהודית
155 במבוך ההתבגרות הנשית: 'כאילו...'
160 מהתעוררות לחניכה ובגרות: 'לאה שטרסר/המרדות הצהובה'
164 הזהות הנשית-היהודית בהקשרה לזהות המקצועית ובראי מבנה הרומן
170 על נשים וכתבים ועל הווה יהודי בכרית העבר: 'קולות מן הגולה'
178 איפיון דמויות ועמדות מייצגות
182 עיצוב והכלה של מתחים מובנים בין ההגמוני לשולי
186 על מילים ו"אמנות החיים" בראי החוויה הנשית: 'הייתי היס שלך'
189 (א) בין "ספרות" לבין "חיים": גיבורת סיפור אהבה בכתב
192 (ב) דיאלקטיקה של מצבי קרבה וריחוק
195 (ג) זיקת הרגש כאמת מידה

- ג. גורדנה קואיץ': שפת אם כאבן יסוד לזהות נשית ויהודית
203 סיפור המשפחה: שפת אם כתבנית הכרתית ומושגית
211 לדינו כשפת המורשת היהודית-הספרדית בייחודה התרבותי
213 עיצוב הזיקה בין שפת האם לדמות האם
215 מן המשפחתי אל האוניברסלי: המבט הנשי
223 מן הפרטי והאישי אל החברתי והלאומי
234 ממשות היסטורית בשפת האגדה
245 משפת קרבת האם אל קרבת זהות האם
254 שפה ייחודית בפסיפס היברידי
258 מסע דיאלקטי בין זרות לקרבה ובין חולשה לכוח
261 שפת התיקון: מגדר כבחירה אמנותית
268
- ד. יודיתה שֶׁלְגוֹ: שפה פמיניסטית לתודעה יהודית
277 'עקבות הבלימה', 1978
278 'האם החיים קיימים?', 1995
279 'הדרך לבירוביג'אן', 1997
281 'מאמרים חדפעמיים', 2001
281 'סוף הדרך', 2004
282 'כרוניקה', 2007
282 אישה יהודייה: סגנון כתעודת זהות
301 יהודים ונשים: נושאים, עמדות ופואטיקה
304 'הדרך לבירוביג'אן' כרב-יקום ספרותי
308 מסעה של ברטה פאפנהיים בעולם של דיכוי מגדרי וסחר בנשים
311 הגלגול הנשי של זהות היהודי כ"אחר"
314 בין ציון לבירוביג'אן: גלגולי רעיון הארץ המובטחת כמציאות וכאוטופיה
320 המסע הנשי בורא שפה חדשה
324 כתיבה טבעתית או גלי תעייה במבוך אפשרויות
קריאה חדשה של תורות רווחות מתוך מודעות ל"אחרות" וכחלק משפה
334 וספרות ספית
- אחרית דבר
341

349	מבחר תרגומי פרוזה
351	פרידה פילפוביץ'
393	אנה שומלו
458	גורדנה קואיץ'
505	יודיתה שלגו
536	רוז'יצה גלאץ-פופוביץ'
556	יְסְמִינָקָה דוּמָאשׁ
563	זורה דירנבך
574	ביבליוגרפיה
	נספח : רשימה שמית של סופרות יהודיות שכתבו בארצות יוגוסלביה
594	לשעבר
596	מפתח מושגים
604	מפתח שמות

פתח דבר

ספר זה הוא פריו של עיון מחקרי ביצירותיהן של סופרות יהודיות ביוגוסלביה לשעבר, בניסיון להציג את כתביהן מהיבט הזהות הנשית והיהודית. לאחר שנים רבות של עיסוק בתרגום ובמחקר של יצירות ספרות שנכתבו בשפה הסרבית/קרואטית משכו את לבי כתביהן של סופרות מוכשרות, מן ההיבט המיוחד של חוויתן הקיומית כנשים יהודיות במחצית השנייה למאה העשרים.¹ חלקן הראשון של הספר כולל מבוא ופרקי עיון במכלול יצירתן של ארבע מתוך למעלה מ-35 סופרות יהודיות שכתבו בשפות סרבית/קרואטית וסלובנית, תוך התייחסות לכתביהן מהיבט הביטוי שניתן בהם לחוויה הקיומית שלהן כנשים יהודיות בעולם בן זמננו, במציאות רבת תהפוכות ושינויים גורליים. בחלק השני ימצא הקורא מבחר תרגומים מיצירותיהן של ארבע הסופרות, בצירוף שלושה קטעים של ספרות נוספות. קטעי הספרות נבחרו ותורגמו בהקשר העיון המחקרי. בכל אחד מהם ניתן ביטוי לחוויית הקיום הנשית בנסיבות זמן ומקומן של נשים ביוגוסלביה בעידן זה, ובחלק ניכר מהם גם לקשר הבלתי נפרד בינה ובין המודעות למשקלה של הזהות היהודית בחייהן, בגורלן ובכתיבתן של סופרות אלו.

בחרתי בארבע הסופרות על יסוד כישרון הכתיבה שלהן והייחוד שמצאתי בכתבי כל אחת מהן, כמכלול שבמובן מסוים משקף ומבטא את עולמה המיוחד של יהדות קטנה, הטרוגנית וברוכת כישרון, שנותרה בארצות יוגוסלביה לשעבר לאחר שרוב מניינה נספה בשואה ומחצית מניצוליה עלו לישראל. תוך עיון בכתבי סופרות אלה – ושל אחרות, שאינן כלולות במחקר זה – הצטיירה לעיני תמונה המשקפת את העושר והשוני בתמטיקה, בסוגות ובסגנון ואת ביטויי השונים של המסע הנשי-היהודי בספרות, בשפה ובתרבות ארצות יוגוסלביה לשעבר.

כמי שלמדה ספרות לתואר ראשון, היסטוריה לתואר שני ומגדר לתואר שלישי, ובמשך שנים עסקה בתרגום כתביהם של חשובי הסופרים ביוגוסלביה לשעבר, נעזרתי בעולם הידע שרכשתי כדי לדון בשאלה שהעסיקה אותי במחקר הנוכחי: כיצד כתבו סופרות יהודיות ביוגוסלביה לשעבר במחצית השנייה למאה העשרים

¹ ספרי הקודם, נוכחות והיעלמות, יהודים ויהדות ביוגוסלביה לשעבר בראי הספרות (מאגנס, ירושלים, 2002), בא לעולם בהמשך לעבודת מוסמך שנכתבה באוניברסיטת תל אביב, וספרי הנוכחי מבוסס על עבודת דוקטורט באוניברסיטת בר אילן, על "המסע הנשי בספרות יהודי יוגוסלביה לשעבר" (2011), בהנחית פרופ' סנדרה סטאו מן החוג לספרות משווה.

על אותם נושאים שהעסיקו את הסופרים הקאנוניים, מהיבט חוויתן הקיומית כנשים? ומהיבט זה, במה הן מתייחדות, לעומת סופרים שכתביהם זכו להכרה רחבה בארצם ובעולם, ותורגמו לשפות זרות? ביקשתי לתאר תופעה, לנסות לחדור לעומקה ולהציגה גם בעזרת הקטעים שנבחרו ותורגמו לעברית במיוחד לצורך חיבור זה, ובהם סיפורים קצרים או פרק מרומן. בקטעים שבחרתי נפגשת נקודת ראות נשית, כביטוי לתפיסה וחוויה קיומית, עם ההכרה במשמעות מטען הזהות היהודית. היות שעסקתי בסופרות שהקורא מטבע הדברים אינו מכיר את עבודתן, הרביתי לשלב גם בדיון המחקרי דוגמאות ומובאות. כמו כן התייחסתי לאופן התקבלות היצירה המסוימת, בצירוף מובאות מדברים שנכתבו עליה על ידי מבקרי ספרות מקומיים.

תודתי נתונה בראש וראשונה לפרופ' סנדרה סטאו, על נכונות להתמודד עם עבודה שלמה שמחציתה הראשונה לא נכתבה בהדרכתה, ועל מלאכת הנחיה קשובה וידענית, שהיטיבה מאוד עם עבודתי. מגב' וֶסְנָה אינייאץ-מַלְבַּשָּׁה (Vesna Injac Malbaša), מנהלת המדור לקשרי חוץ שבספרייה הלאומית בבלגרד, זכיתי לעזרה בכל חומר שנוקקתי לו, והיה זה מופת של שיתוף פעולה מבורך.

לקרין חזקיה, שערכה את החלק המחקרי בשום שכל וברגישות לפרטים משמעותיים, אני חבה תודה על הסבלנות, היסודיות והמיומנות המקצועית. לדליה טסלר, עורכת החלק התרגומי, תודה על הערותיה המועילות ועל עבודתה הידענית והקפדנית בליטוש הטקסט הספרותי.

לאישי יוסף בן-ציון תודה על חברות ותמיכה בלא סייג לאורך שנים, ולמיכאל שכטר, חבר ורע, על הטיפול הנמרץ כל אימת שהמחשב הישן כשל ולבי היה מחסיר פעימה.

תודה מיוחדת לבתי, ד"ר גלית בן-ציון, שבמרצת הזמן קראה קטעים מעבודתי, על הערותיה המחכימות. ולבסוף, תודה להוצאת כרמל, שבשנים האחרונות נענתה ליוזמות שלי ושימשה בית לכתביי ולתרגומיי.

דינה קטן בן-ציון

דצמבר 2012

מבוא: בין היסטוריה, ספרות ומגדר

ספר זה בא לעולם בעקבות עיון ביצירותיהן של ארבע סופרות יהודיות שכתבו ביוגוסלביה לשעבר לאחר מלחמת העולם השנייה והוא דן בכתביהן מהיבט תמטי, ספרותי ומגדרי.¹ כתיבתן משקפת את תודעתן כנשים בחברה בת זמנן, כפי שהתנסחה והתעצבה בהשפעת זהותן היהודית. ביסוד העניין בנושא עומדת השאלה, מה ניתן ללמוד מספרות הנכתבת בשפה מקומית על ידי יהודים שאינם חיים בישראל ומה מייחד אותה כשהיא נכתבת על ידי סופרות מוכשרות שהמודעות לזהותן היהודית שלובה בחוויית קיומן הנשית.

הסופרות שבמוקד מחקרי הן פְּרִיָדָה פִּילִיפּוֹבִּיץ', אָנָה שוּמְלוֹ, גוֹרְדָנָה קוֹאִיץ' ויודיָה שְׁלֶגוֹ. כל אחת מהן נבחרה בזכות תפיסה מקורית, כישרון ספרותי וסגנון אישי מובהק. בהיותן שונות זו מזו בעולם התכנים ובעיצובו הפואטי, הן מהוות מבחינה מסוימת "הרכב מייצג" של אוכלוסייה יהודית הטרוגנית וברוכת כישרונות.² כל אחת מארבעתן ערכה ביצירתה הספרותית סוג של מסע אישי, שבמהלכו חקרה כאישה מודרנית את שורשי זהותה הקיומית כיהודייה, בת לשבט שרוב מניינו אבד בשואה. אצל פְּרִיָדָה פִּילִיפּוֹבִּיץ' זהו מסע אל העבר הקרוב שלפני מלחמת העולם השנייה, במהלכה ואחריה, בהיבט נשי בולט ומודגש. פרידה פיליפוביץ' היתה אחת הסופרות הראשונות בארצה שכתבה על חייהן של נשים מנקודת מבטה של אישה שהפנימה את עולם המחשבה הפמיניסטית על זרמיו והשכילה לתת לו ביטוי עשיר ביצירתה הספרותית. החלק העוסק בכתביה ארוך במידה ניכרת משלושת הפרקים האחרים, כי נקודת המבט הנשית תוארה בו בייחודה כתהליך התפתחותי, הן על רקע מה שקדם לה בספרות בת זמנה של הכותבת והן באופן ביטוייה המיוחד במכלול יצירתה של פיליפוביץ', כמסע חניכה דו-שלבי. בכתבי אָנָה שוּמְלוֹ ישנם סוגי מסעות שונים: אל מחוזות העבר היהודי הרחוק באותם חבלי ארץ ואופן חבירתם אל מסעה הנשי בהווה; מסע חניכה אירוני, של צמיחה אישית ומקצועית, שאחד מן היסודות הקבועים בו הוא זהות הגיבורה בהקשר של מוצאה ותודעתה היהודית;

¹ יצירותיהן ויצירות של סופרות וסופרים יהודיים אחרים נידונו, בעיקר מהיבט התמטיקה היהודית, בספרי נוכחות והיעלמות, יהודים ויהדות ביוגוסלביה לשעבר בראי הספרות, ירושלים 2002. ייחודו של הספר הנוכחי הוא בהעמקה בנקודת המבט המגדרית.

² הגם שכולן סופרות סרביות – נתון שלא נודעה לו כמעט כל חשיבות בעידן הכלל-יוגוסלבי שבו נכתבו רוב ספריהן – שתיים מהן כתבו על עולמן של גיבורות שמוצאן מבוסניה.

מסע אל טיבן של מערכות יחסים, ובמיוחד קשר האהבה, ושל מקומה ומעמדה במערכות יחסים אלו גם מהיבט יהדותה. גוֹרְדָּנָה קוֹאִיץ' ערכה ברומנים שלה מסע אל חיי היחיד, החברה והמשפחה של גולי ספרד על אדמת הבלקן, לרבות ניסיון להתחבר אל ימי גירוש ספרד ולהתפתחויות שחלו בהמשך. בכל כתביה הזוהות היהודית נתפסת כחוברת לבלי הפרד אל הזוהות הסרבית. בכתבי יוֹדֵיָה שֶׁלְגוֹ נערך מסע פוסט־מודרני שבו העבר מכיל את העתיד, ולהפך; זהו מסעה של תודעה אירופית, יהודית ופמיניסטית עשירה במרכיביה, רבת רבדים ומורכבת בתכניה ובעיצובה הספרותי. כתיבתה של שלגו מתייחדת בסגנון אישי ובעושר קונטקסטואלי ואינטרטקסטואלי, תוך שאיבה ממקורות ספרות המופת האירופית בשילוב עם אלמנטים ממחשבת ישראל.

הספר מלווה במבחר קטעים מיצירותיהן הספרותיות של ארבע הכותבות, שנבחרו ותורגמו במיוחד לצורך המחקר, ובהם מומחש הקשר ההדוק של המודעות הנשית לתודעת הזוהות היהודית מן ההיבט המייחד כל אחת מארבע הספרות. צירפתי קטעים בודדים מפרי עטן של שלוש סופרות יהודיות נוספות, המרחיבים את היריעה ומשלימים את התמונה המעניינת והעשירה של היצירה הנשית־היהודית ביוגוסלביה לשעבר במחצית השנייה למאה העשרים.

אך קודם לדיון הספרותי אביא בקצרה כמה נתונים המתייחסים לרקע ההיסטורי, ופרטים הנוגעים לנשים היהודיות בארץ זו. חייהן וגורלן הם חלק מתולדותיה של יהדות קטנה, המתאפיינת במבנה הטרוגני ורב־לשוני ובהיסטוריה רבת תהפוכות גורליות, שנודעה להן השפעה מכרעת על חיי היחיד. בהמשך יובאו כמה פרטים על ספרותה של יוגוסלביה לשעבר ועל מקום הסופרים היהודים בה. כמו כן יועלו בקצרה קווים להתפתחותה של המחשבה הנשית והפמיניסטית בארץ זו ולביטוייה בספרות. בחלקו האחרון של המבוא יתואר בקצרה פעלן של שתי סופרות יהודיות שכתבו בין שתי מלחמות העולם, האחת בבוסניה והאחרת בסרביה: לְאוֹרָה פּאפּוֹ בּוֹכוֹרְטָה ופּאֹלִינָה לְבֵל־אֶלְפֵּלָה. לבסוף אתייחס גם למצבה ולמעמדה של ספרות נשים עכשווית בסרביה.

רקע היסטורי והתפתחותי

יוגוסלביה לשעבר ידועה בהיסטוריה רבת טלטלות וגם העת החדשה לא הביאה עמה פיוס ויציבות. עמיה ועממיה, המורכבים מבני שלוש דתות, נשלטו במשך מאות שנים, חלקם על ידי האימפריה העות'מאנית וחלקם על ידי הקיסרות האוסטרית־הונגרית. עד סוף המאה התשע עשרה היה אזור הבלקנים נתון למאבק בין שני כוחות אלה תוך שינויי גבולות מתמשכים. במאבקים אלה היוותה הדת במשך מאות שנים גורם חשוב בהתפתחותה ובחיזוקה של הרוח הלאומית, כשם

שמילאה תפקיד ביריבות עתיקת הימים שבין שני העמים הגדולים, הסרבים והקרואטים.

כינונה ב־1918 של ממלכת הסרבים, הקרואטים והסלובנים, שמשנת 1929 נקראה בשם "ממלכת יוגוסלביה" (Kraljevina Jugoslavija), קיבץ במסגרת מדינית משותפת סרבים, מקדונים ובני מונטנגרו הפְּרוֹוֹסְלֵבִים, קרואטים וסלובנים בני הדת הקתולית, מוסלמים בוסנים ומיעוטים שאינם סלביים, ובהם גרמנים, הונגרים, אלבנים ואחרים. היווצרות הישות המדינית החדשה הביאה לשינויים מפליגים גם בחייהן של קהילות היהודים באזורים אלה שעד אז חיו בנפרד, ולתהליך מואץ של התגבשותן כיהדות יוגוסלביה. הקהילות היהודיות הספרדיות היו בעבר תחת השלטון העות'מאני, ואילו קהילות האשכנזים הגיעו מן הארצות שבעבר נכללו באימפריה האוסטרו-הונגרית.

הכיבוש הגרמני הביא להתפרקותה של ממלכת יוגוסלביה, שחלקים ממנה בותרו וסופחו להונגריה ולאיטליה. בסוף מלחמת העולם השנייה הוקמה ישות מדינית פדרטיבית בהנהגת המפלגה הקומוניסטית ובראשות יוסיפ ברוז טיטו. לזכותו נזקפה הנהגת הפרטיזנים במלחמתם בגרמנים והוא זכה לתמיכה רחבה בקרב עמו. כך היה בכוחו להתעלות על המחלוקות הלאומיות והדתיות ולגבש הנהגה קולקטיבית ששותפו בה שלושת הלאומים. השם שניתן לה היה מדינת "יוגוסלביה הדמוקרטית הפדרטיבית" (Demokratska Federativna Jugoslavija) כפדרציה של שש רפובליקות. במרוצת השנים שונה שמה עוד פעמיים, כששינוי השם משקף שינוי בדגשים. לאחר התפוררות הפדרציה בשנות התשעים למאה העשרים התקבע השם יוגוסלביה־לשעבר.

במחצית השנייה למאה העשרים – התקופה שבה נכתבו רוב היצירות שאדון בהן – היתה יוגוסלביה לשעבר מדינה חילונית שזכתה לשגשוג כלכלי ופריחה תרבותית. אפשר לזקוף זאת בעיקר לזכות המהלך האמיץ של טיטו בהחלטתו לפרוש בשלב מוקדם מארצות מסך הברזל וחרף סכנת פלישה צבאית להשתחרר מן ההגמוניה הסובייטית וליזום מדיניות עצמאית, שזכתה לתמיכת ארצות המערב. בעידן זה הפכו שלוש הדתות בארץ זו למורשות תרבותיות בתוך מבנה רב־לאומי, רב־לשוני ורב־תרבותי, שהחזיק מעמד כחמישים שנה (1945-1992), עד התפוררות הפדרציה. עמיה ועממיה של ארץ זו היו נתונים לתהליך מואץ של מעבר מלכידות אידאולוגית סביב חזון משותף, לאכזבה מן הרעיון ולהפניית עורף לחזון השותפות. עם מותו של טיטו ב־1980, כל עם וכל מיעוט לאומי פנה אל מקורות עצמיותו, כששנאות העבר המודחקות חוברות למתחים גוברים בין סלובניה וקרואטיה המפותחות והעשירות לבין ההגמוניה השלטונית הסרבית, תוך האשמת הסרבים בחלוקת משאבים נצלנית ובזבזנית. המתחים הגוברים הביאו לפרישתן של סלובניה וקרואטיה ובעקבותיה לפירוקה הטרגי בדם ואש

של יוגוסלביה לשעבר. בתהליך זה הלך וגדל הפער שנוצר ביוגוסלביה המאוחדת בין הצפון המשגשג והאמיד, שבעבר היה נתון לשלטונה של אוסטרו-הונגריה, על זיקתו לעולם הקתולי, לבין הדרום העני והנחשל, שבעבר נשלט על ידי האימפריה העות'מאנית, על זיקתו להווייה הפרווסלבית.

יהדות יוגוסלביה היתה בחלקה הגדול חילונית ואף מתבוללת, בחלקה מסורתית ומיעוטה דתית. בהיותה מורכבת מקהילות ספרדיות ואשכנזיות, הצליחה חרף השוני בהרכבן, במצבן, בנסיבות חייהן ובמורשתן התרבותית והלשונית של קהילותיה הנפרדות להתגבש בתוך שנים ספורות ולהקים בין שתי מלחמות העולם מוסדות משותפים בתחום החינוך, הסעד והרווחה, אגודות ספורט, מפעלים חינוכיים ותרבותיים ותנועת נוער ציוני חלוצי. היא העלתה מקרבה שכבה פעילה של משכילים, אינטלקטואלים ועובדי ציבור, שקולם נשמע מעל דפי העיתונות היהודית המגוונת. בכל המוסדות הללו נודע מקום חשוב לנשים. החל בשלהי המאה התשע עשרה חלו בהדרגה שינויים באפשרויות שנפתחו לפנייהן לרכישת השכלה, הודות להיפתחותה של המסגרת הפטריארכלית (האבהנית) להתמקצעותן של נשים צעירות, והן נהנו מאי-תלות יחסית בבחירת מסלול ההכשרה המקצועית ובחיי האהבה והנישואים.

כ-80% מכלל כ-75,000 היהודים שחיו ביוגוסלביה ערב מלחמת העולם השנייה נרצחו במהלכה בידי הנאצים והאוסטרים המקומיים, בנסיבות וכתנאים שונים בכל אחד מאזורי המדינה הרב-לאומית. בסוף המלחמה נותרו על אדמת יוגוסלביה פחות מ-15,000 ניצולים יהודים, כמחציתם נשים. רובן סבלו מחולי גוף ונפש, והתקשו לעכל את אובדן משפחותיהן ובני עמך בעולם המיותם שבו מצאו את עצמן בשובן לעריהן מן המחנות ומקומות המסתור. במקרים רבים היה עליהן להתמודד לבדן עם קשיי החיים במדינה מוכת הרס, שכול ומחסור. מלחמת העולם השנייה ומלחמת האזרחים שהתנהלה בארץ זו במקביל למלחמת הפרטיזנים בכובש הגרמני, גבתה 1.9 מיליון חללים (כ-13 אחוזים מכלל האוכלוסייה). נסיבות אלה לא הניחו מקום להתייחס בהבנה הראויה לאסונם המיוחד של היהודים.

אשר לספרותה של יוגוסלביה לשעבר, על אף ההשפעה הסובייטית, שרווחה בעיקר בעשור הראשון לאחר מלחמת העולם השנייה, יוגוסלביה נותרה קשורה בטבורה אל מורשת התרבות המרכז-אירופית. התנתקותו של טיטו מההשפעה הסובייטית אפשרה לסופריה ולאמניה לממש מוקדם יחסית את זיקתם למערב גם כמקור יניקה תרבותי, שכן תרגומים רבים מספרות המערב היו זמינים לסופרים ביוגוסלביה יותר מאשר בארצות אחרות בגוש הקומוניסטי. וכך, הספרות שנוצרה ביוגוסלביה לשעבר במחצית השנייה למאה העשרים נפתחה

לכיווני מחשבה חדשים, שהניבו דפוסי עיצוב ספרותי מקורי ודרכי שימוש חדשניות בשפה.

החל בשנות השבעים למאה העשרים, עם התגברות המגמות הבדלניות, קיבלה שאלת הזהות חשיבות הולכת וגדלה. בארץ הטרוגנית כיוגוסלביה לשעבר בא הדבר לידי ביטוי אינטנסיבי ומרתק בספרות. סופרים ומשוררים פנו יותר ויותר אל מקור מחצבתם בבקשם תשובה לשאלת זהותם הייחודית כבני דת, תרבות ולאום, בנוסף להיאחזותם בלאומיות הכלל-יוגוסלבית. מצב זה נמשך כעשור, כאשר מגמות בדלניות הלכו והחריפו בד בבד עם התגברות הלאומנות. הספרות, שעד שנות השמונים נקראה "הספרות היוגוסלבית", החלה פונה בהדרגה אל המסורות הספרותיות של תרבויותיה כאל מקור השראה, ובכלל זה מורשת ההגות והתרבות היהודית, שבאה לידי ביטוי מועצם בספרות (אלבכרי תשמ"ח: 134-142; קטן בן-ציון 2002: 94-113).³ עובדה מעניינת כשלעצמה היא, שחשובי הסופרים בארץ זו שזכו להכרה בין-לאומית, בין אם היו ממוצא יהודי ובין אם לא, הרבו לכתוב על יהודים ויהדות. לצד איוו אנדריץ' (1892-1975), חתן פרס נובל לשנת 1961, הידועים שביניהם, שיצירותיהם תורגמו לעברית, הם: דנילו קיש (1935-1989), אלכסנדר טישקמה (1924-2003), פיליפ דוד (1940) ודוד אלבכרי (1948). כך למשל תיאר איוו אנדריץ' את גיבוריו היהודים, את עולמם ובעיותיהם הקיומיות בזמנים היסטוריים ובמצבים שונים,⁴ כאחד ממרכיבי הפסיפס האנושי העשיר של גיבורים ספרותיים שהעמיד במכלול יצירתו. הסופרים הנזכרים, שיצירותיהם מהוות חלק מן הקאנון הספרותי של ארצם, העלו מהיבטים שונים ובמלוא עומקה את שאלת הקיום היהודי בעולם שאחרי מלחמת העולם השנייה ואת בעיית השייכות הכפולה של יהודי יוגוסלביה לשעבר אל ארצם, כבלתי ניתנת להפרדה מזהותם כיוגוסלבים וכיהודים.

חלק מקורפוס הספרות שעסקה בשאלות אלה במיומנות ספרותית רבה מהיבט חוויות חייהן של נשים נכתב על ידי כמה סופרות יהודיות, שמן הידועות שבהן הן: פרידה פיליפוביץ' (1913-2003), אנה שומלו (1935), יודיתה שלגו (1942-1996) וגורדנה קואיץ' (1942) – בסרביה, וכן זורה דירנבך (1929) ו־סְמִינְקָה דוּמָאש (1948) בקרואטיה. אלה שמות ספורים מכלל שמותיהן של ארבעים סופרות יהודיות שכתבו במאה העשרים בארצות יוגוסלביה לשעבר.⁵ לפן היהודי של מורשתם הלאומית של סופרים וסופרות אלה חוברים אלמנטים אידאולוגיים

³ וכן כמעט כל ספריו הרבים של אלבכרי, וכן ספריהם של דנילו קיש, אלכסנדר טישמה, פיליפ דויד ואחרים.

⁴ ראו במיוחד קובץ הסיפורים אהבה בקסבה וכן הרומנים גשר על הדרינה, ימי הקונסולים והעלמה.

⁵ שמותיהן מצוינים בנספח א', עמ' 594-595.

סוציאליסטיים-קומוניסטיים וחילוניים במוצהר מצד אחד, ויסודות ששורשיהם בעולמות שונים ורחוקים מבחינת השפה, התרבות והמסורת הדתית, מצד אחר. לעומת ספריהם רבי המוניטין של הסופרים הנ"ל, שהנושא היהודי תופס מקום חשוב ביצירתם, נותרו ספריהן של רוב הסופרות היהודיות, שעסקו בנושא היהודי מהיבט ניסיון חייהן כנשים, מחוץ לקאנון הספרותי. הביקורת הספרותית מיעטה להתייחס אל כתביהן, לרבות ההכרה ביצירותיהן כמרכיב משמעותי בסצנה הספרותית הכוללת, וגם מנגנון הפרסים והמודעות הציבורית והתרבותית להיקפה ולמשקלה הסגולי של יצירתן פסח עליהן. תופעה זו מתרחשת בעידן השלטון הקומוניסטי ולאחריו, בארץ שבה הנשים, בכללו של דבר, נחשבו במוצהר כשוות ערך בתרומתן לחברה.

במסגרת התייחסות זו מעניין לעקוב אחר התפתחות הפמיניזם והשפעתו על היצירה הנשית בארץ זו. זו התאפשרה, בין השאר, הודות לגידול הניכר בקהל היעד של הקוראות בשליש הראשון למאה העשרים ועקב הצמצום בממדי האנלפכתיות. כפי שניתן ללמוד מספרה של סֶלְיָה הוקסוורת (Hawkesworth, 2000), כתוצאה מכך, הודות למספר הולך וגדל של נשים כותבות שספריהן עסקו בחיי הנשים ובחוויותיהן, החלו רעיונות פמיניסטיים ראשונים מחלחלים אל הספרות. בראשית המאה העשרים יצאו בסרביה שבעה כתבי עת שיועדו לנשים – שבועונים, דו-שבועונים וירחונים, וגם לעיתונים היומיים נוסף מדור לנשים. אלא שככל שרבו הפרסומים, כן גדל הפער בין ספרות שנתפסה כ"גבוהה" לעומת סיווגה של "ספרות הנשים" כטריוויאלית.

הגות פמיניסטית קודמה בפועל בתקופה מאוחרת יותר, דהיינו לאחר מלחמת העולם הראשונה, על ידי נשים שלקחו חלק פעיל במאבק פוליטי גלוי לקידום רעיונות סוציאליסטיים רדיקליים. בכתביהן של נשים משכילות בעידן זה נכרכה התייחסות לקושי שהפמיניזם נתקל בו בארצן בהיבט ייחודי הקשור בהיסטוריה של סרביה, שבעטיו היה שם קשה שבעתיים להביע התנגדות ל"מוסר האבות". כך עולה למשל מדברים שכתבה יולְקָה הֶלְאָפֶץ-ג'וֹרְג'וֹבִיץ' (1882-1969):

שום חידוש לא נתקל בתנאים כל כך בלתי נוחים להתפתחותו כמו הפמיניזם, מצד מצבנו האומלל בקצה נידח של אירופה והקשר הממושך שלנו עם הטורקים הנחשלים, בעוד המאבק הקשה על הישרדותנו הלאומית שאב אליו את כל האנרגיה הלאומית שלנו, בהניעו את העם לבקש בעבר המפואר הן הצדקה למאבקו והן מקור נחמה בגין עליבות ההווה. שחרור הנשים, מכל מקום, עמד בניגוד משווע למוסר האבות [...].

(Hawkesworth 2000: 181, footnote 45)

לימים תיארה הפעילה הפמיניסטית סְוֹטְלֵנָה סְלֶפְשֶׁק את הֶלֶאפֶץ-ג'ורג'ביץ' כמי שהקדימה להבין את המניפולציה של עם במלחמה כאסטרטגיה המועדפת על ידי משטרים טוטליטריים, וכי באמצעות מאבקן על מימוש זכויותיהן באה לידי ביטוי אחריות הנשים לתמיכה בשלום (Slapšak 1996: 139-143). ואולם, מסתבר שכתבתה היצירתית של הֶלֶאפֶץ-ג'ורג'ביץ' היא בבחינת יבשת אבודה בהיסטוריה התרבותית של האזור. כדוגמה לכך, להלן קטע מספרה 'רגשות ורשמים' (1935), המיטיב לתת ביטוי לאווירה שמקרקעה, כפי שנראה בהמשך, צמחו אל נכון גם סיפוריה הראשונים של פרידה פיליפוביץ':

אל הגברים

אני שונאת אתכם. שונאת אתכם נואשות. אתם זוקפים בגאון את קומתכם בעוברכם בנתיבי העבר כאמנים, גנרלים, מדינאים [...] וגם כפושעים, כפורקי עול. אך תמיד אתם ורק אתם אלה ששרים, כותבים ומדברים עליהם. אתם שולטים גם בהווה. אתם שרים עם אלוהים, אתם פורצים דרכים אל העולם, אתם בונים גשרים על פני תהומותיו. אתם אומרים לי שכל מה שאני מוקפת בו הוא מעשה ידיכם.

באי־ביטחון אני מחפשת: היכן אני, מה אני? איך עברו עלי חיי, וחייהן של אִמּוֹתַי וְאִמּוֹת־אִמּוֹתֵיהֶן?

אזיקי המגדר צרכו את חותמם באלה שנותרו מאחור בארצות השפלה של ההישדרות הפיזית של האנושות, חותם של המון חסר שם. אנחנו לא הכרנו את רגשי ההתלהבות והמותרות, את שיכרון הניצחון, את עוצמתו המרנינה של כוח היצירה ואת האהבה, שכדבריתם היא תכלית קיומנו. כל מה שנותר לנו הוא האיסוף היגע של פְּרוֹת הסתיו בימי קרה גשומים. רק עכשיו מתעוררת בנו המודעות לעצמיותנו.

לא, לא נוסף להאכילכם ולהחניף לכם, לא נוסף לשמש לכם פח האשפה לקידום עצמכם. עייפנו מן הקופיות, מן ההשפלה הכרוכה בהמתנה, עד שהחיוך המאָשר יעלה על פני השוכע הדשנים שלכם, שנתקשחו מרחשי הבוז. סלקו את התכשיטים הזולים הססגוניים והצמידים הנוצצים שבהם פיתתם אותנו לתעתע בנו, שלא נחוש בכאב הפצעים שאתם מסכים לנו מאות בשנים. אל תושיטו לנו את כתר הקדוש המעונה, הקוצים שלו ניקבו את מוחנו, פגעו אנושות בראייה שלנו.

אתם שואלים, מופתעים: ומה על המשפחה? הצאצאים? האנושות? העולם? אם גאולתו דורשת להקריב את כבודנו על מזבח: שייקרב הכול

[...]. (Hlapec-Djordjević in Hawkesworth 2000: 185, footnote 56)

ואולם, הדי המאבק הפמיניסטי בארצות המערב במאה התשע עשרה, גם כאשר חלחלו לארצות יוגוסלביה, קיבלו ביטוי ספורדי וקטוע. עם התבססותה של תרבות עירונית ומתוחכמת והשתררותה על החיים האינטלקטואליים בעידן שבין שתי מלחמות העולם, התפתחה גם המחשבה הסוציאליסטית הדמוקרטית. ב־1928 פרסמה לְנֵה פּוֹפֶל הֶרִיסְטִיץ' ספר שעודד נשים לשאוף לעמדות עצמאיות, לא להיגרר אחרי גברים אם אינן מסכימות לכיוון שהם מובילים ולגבש בכוחות עצמן את "צבא הלב" הייחודי שלהן. עם זאת, הריסטיץ' לא דגלה בקומוניזם. במרוצת הזמן החלו להתפרסם תפישותיהן של נשים שבמוצהר הגדירו את עצמן כפמיניסטיות, וב־1919 אף הקימו את "האגודה להקניית השכלה לנשים והגנה על זכויותיהן" (Hawkesworth 2000: 186). כתב העת הבלגרדי 'תנועת הנשים' סיפק תמיכה לנשים במאבקייהן ברחבי המדינה. מגמתו הכללית של כתב העת היתה בין־לאומית והוא דיווח על התקדמות תנועת הנשים ברחבי אירופה, בנוסף להיותו במה לפרסומי נשים בנות המקום. עם הזמן השתלב מאבק הנשים במאבקים הפוליטיים ונוסדו כתבי עת נוספים, שדיווחו על אירועים פוליטיים בארץ ומחוץ לה, כולל מאבקים חברתיים ופוליטיים של ארגוני הנשים.⁶

שתי סופרות יהודיות, ילידות סוף המאה התשע עשרה, שהתבלטו בכתיבהן ובמעורבותן הפעילה בתחום החינוכי והתרבותי בעידן שבין שתי מלחמות העולם, חיו האחת בסראייבו והשנייה בבלגרד. הן ילידות אותה שנה (1891), וחלק מיצירות שנותרו בעיזבונה של כל אחת מהן הוצא לאור ביוגוסלביה לשעבר, בשני המקרים בשנת 2005. במקרה הראשון מדובר בתרגום (לסרבית) של חלק מכתביה של מחזאית ואוצרת הפולקלור הספרדי, לאורה פאפו המכונה פּוּכּוֹרְטָה, שכתבה בלדינו.⁷ במקרה השני אלה זיכרונות אישיים מעיזבונה של סופרת, אשת חינוך, מסאית ופעילה פמיניסטית, פאולינה לְפֶלֶ־אֶלְפֶלָה, שכונסו על ידי בתה ילנה אלבלה־גוייץ' והוצאו לאור על ידי העיתונאי אלכסנדר לבל, בן משפחה המתגורר בבלגרד (Lebl-Albala 2005).

⁶ לטענתה של Celia Hawkesworth, הסופרות ששמן נזכר לעיל תרמו לתרבות ארצן תרומה משמעותית. העובדה שלא זכו להכרה במחצית השנייה למאה העשרים איננה רק מצערת, כי אם מעידה, לדעתה, על צמצום האופק התרבותי ביוגוסלביה הפדרטיבית, ועל הקושי להתאים את עצמה לקשת רחבה של פרספקטיבות וסגנונות. לדבריה, גורם זה תרם לעיכוב בגרותה של תרבות זו בשנים שלאחר מלחמת העולם (Hawkesworth 2000: 192).

⁷ "בוכורטה" היה כינוי מקובל לבת הבכורה במשפחה, ובסופרת זו הוא דבק לבלי הפרד גם כשם עט ספרותי.

לְאוֹרָה פּאפּוֹ (בוֹכוֹרְטָה) (1891-1942)

לאורה פאפו הידועה בכינויה "בוכורטה" היתה הבכורה במשפחתו של בעל מלאכה קשה יום, אב לשבעה ילדים.⁸ היא נולדה בסראייבו, לשם חזרה המשפחה לאחר שהתגוררה שנים אחדות בקונסטנטינופול. ב־1911 נישאה לדניאל פאפו, שכעבור שנים מספר לקה במחלת נפש ואושפז. נולדו להם שני בנים, שבראשית הכיבוש הגרמני הוכלו אל מחנה יאסנובץ, ממנו לא שבו. ב־1941 הצליחה אחותה של בוכורטה לאשפזה בבית חולים בסראייבו, שבו היא נפטרה ביוני 1942.

בוכורטה למדה צרפתית בבית הספר של אליאנס בפריז. אף ששלטה בשלוש שפות (סרבית, צרפתית וגרמנית), את יצירותיה כתבה בלדינו. בין כתביה שירים, סיפורים קצרים, נובלות, מסות ומחזות. בנוסף לכך התמסרה לתרגום ספרותי ולאיסוף פולקלור יהודי־ספרדי. למעט המחזות שכתבה, חלק ניכר מפרי עטה בשירה ובפרוזה התפרסם בעיתונות היהודית שיצאה בבוסניה בין שתי מלחמות העולם. מחזותיה, שהם עיקר מפעלה הספרותי, לא פורסמו. עיזבונה נשמר במלואו בארכיון העיר סראייבו. המחזות שכתבה עסקו בהווי היהודי־הספרדי והעלו מגוון של בעיות אישיות, משפחתיות וחברתיות בחייהם של יהודים יוצאי ספרד בבוסניה. רבים מהם הוצגו בסראייבו על ידי להקת התיאטרון של "מתתיה", ארגון הנוער הלומד והעובד בסראייבו.

תרומתה של בוכורטה בתחומי עיסוקה כאוצרת פולקלור ספרדי וכמחזאית באה לידי ביטוי במודעות לחשיבות שימורה של שפה שנשתמרה בפיהם של יהודים בארצות הפזורה מאז גלו מספרד, שבני הדור הצעיר נזקקו לה במידה הולכת ופוחתת. לעיתים המציאה בוכורטה עבור דמויותיה הספרותיות הצעירות ספרדית־יהודית מודרנית, שאף כי לא היתה קיימת במציאות, הרי לכל הפחות מבחינתה של היוצרת ראוי היה שתתקיים (פאפו תשס"ט: 126).

היות שבוכורטה, אישיותה, תפיסותיה ופעלה הספרותי יוזכרו גם בהמשך בהקשר לכתבי אחייניתה גורדנה קואיץ', אתייחס בדברי הבאים בעיקר לספרה 'האישה הספרדייה בבוסניה', שנתר בעיזבונה של בוכורטה ופורסם ב־2005 בתרגום לסרבית (Papo L. Bohoreta 2005). זהו תיאור מפורט של הנשים הספרדיות בבוסניה על ההיבטים הרבים והשונים שבאורחות חייהן, לרבות מאפיינים הקשורים בהופעה ובסגנון הלבוש, בתפיסות ובמנהגים מקובלים ואף בתכונות אופי, רגישויות והתנהגויות אופייניות.

⁸ על המשפחה נכתב בהרחבה בפרק הדין בכתבי אחייניתה גורדנה קואיץ'. בספרה היא תיארה את בנות המשפחה ובכללן דודתה הסופרת, שאחד הרומנים שלה, בלדה על בוכורטה, נכתב בשם בוכורטה וכמו מפיה.

כבר בפתח דבריה מצהירה הכותבת: "המבקש להיוודע בוודאות דבר הנוגע לבנות חווה, יקרא ביצירות ובספרים שנכתבו על ידי אישה. היא מכירה את עצמה הרבה יותר טוב" (דהיינו, טוב מאשר סופרים גברים הכותבים עליה; ההדגשה שלי). הספר הוא יצירה ייחודית בתכניה ובסגנונה, שכן היא מעלה לעיני הקורא את דיוקן האישה הספרדייה בבוסניה בשפה השואפת לאובייקטיביות תיעודית, אך מניחה מקום להבעת אמפתיה ועמדה רגשית, כמו למשל:

האישה הספרדייה היא כשלעצמה דמות הראויה לעיון ומחקר. הבה נתבונן באישה שעברה כבר את גיל שישים. לאחר שילדותה עברה עליה בסביבה טורקית (מוסלמית) – שעל טהרת המזרח – בהגיעה לגיל הנעורים באו האוסטרים, אלמנט אירופי ששינה כליל אל חייה ואת השקפת עולמה. שהרי לא ייתכן אחרת. מנערת הרמון חייבת היתה, אם רצתה ואם לא, להסתגל לאורחות החיים שהביא עמו שלטון הכיבוש החדש. כך בדיוק נהגה גם האישה הסרבית. וכאשר הגיע זמנה להפוך לסבתא, הביאו הסרבים לשחרור בוסניה והיא, היהודייה הקטנה בלבוש חצאית־המכנס המזרחי, ולאחר מכן בכסות הפך־נה, ולבסוף חובשת כובע אופנתי, הסתגלה לכל המשטרים הודות לכושר ההסתגלות הגבוה של בני עמה. במהלך חצי יובל (חמישים שנה) היא ראתה בחילופי שלוש מלכויות משלושה גזעים – המזרחי, הגרמני והסלבי. ותמיד ידעה ללכת עם הזמן. האין זה דורש כישרון הסתגלות ומיומנות עילאית? (Papo L. Bohoreta 2005: 65)

בחלקים אחרים בחיבור מתארת בוכורטה את ההבדלים בתגובת המשפחה על הולדת בנים לעומת תגובות על הולדת הבנות:

כשבמשפחה יש הרבה בנות, זה נחשב לאסון. [...] כבר ראינו שבקושי העניקו לילדה שם, לבת לא דאגו כפי שדאגו לבן. אם חלתה, היו אנשים אומרים: "זו בת, יש לה שבע נשמות, היא לא תמות". לאמתו של דבר, כששומעים זלזול כזה בבנות החל מיום היוולדן, יש להודות שלדבר זה חייבות היו להיות השלכות רציניות מאוד ויש להבין אחת לתמיד כי האישה דורשת את זכויותיה במסגרת הפמיניזם בן זמננו.⁹

⁹ (Ibid: 201). התיאור של בוכורטה בהקשר זה מעלה ברעף את סיפורה של פרידה פיליפוביץ', "בת באה לעולם", שתרגומו מצורף והדיון בו מובא בפרק הראשון.

חלקים אחרים בספרה עוסקים בנישואים, בשינויים החלים בזוגיות, במאפייניה, בקשייה ובסיכוייה:

יש להודות כי הנישואים בימים עברו היו חזקים ועמידים יותר. איך, ומדוע ולמה? לא קשה לענות על כך. הגבר היה "מונוגמי", העריך את אישתו והכיר רק אותה, אחרות לא היו קיימות מבחינתו. הוא ראה באביו סמכות בלתי מעורערת, גם כשהוא עצמו היה נשוי ואב לילדים. גם לכך יש סיבה. האישה העלובה, לא רק שלא העזה להתלונן, דבר המובן מאליו, אלא אפילו לחשוב לא העזה. הבית היה נתון לשלטונו הבלעדי של הבעל, ואם היה משהו שהכעיס אותה היא נאלצה לשתוק, וכשהבעל היה מתפרץ וצועק הגיבה אישתו בשתיקה; קל להימנע ממריבות אם לא מחריפים אותן. [...] ואולם אם ניטיב להתבונן, הרי נישואיהן של הסבתות שלנו לא היו סוגים בשושנים, ולא לשווא נאמר: אילו ידעה הנערה הרווקה מה ששומה על הנשואה לסכול, היתה שוברת רגליים וידיים ונשארת בבית. [...] כל האימרות הללו מעידות שחיים בשניים, של גבר ואישה, הם דבר מורכב ורגיש ויש צורך בהרבה רצון טוב כדי שיעברו עליהם ככל האפשר בשלום. (Ibid: 223)

וכך, בצד תכונות כשמרנות, השתקה והדחקה של בעיות בין בני זוג גם במחיר אומללות האישה בנישואיה, בד בבד עם עמדתה הביקורתית של הכותבת כלפי נשים שאינן מעזות לדבר בגלוי ובכנות על מצבן וקשייהן, מתארת בוכורטה גם את השינויים החלים בחיי הנשים הספרדיות בנות הדור הצעיר ודנה בבעיות חדשות של החיים הזוגיים, הנוצרות בהשפעת המודרניזציה ויציאתן של נשים לעבודה מחוץ לביתן. אך למרות היציבות – האמיתית או המדומה – שאפיינה את חיי המשפחה בעידן המשטר הפטריארכלי (האבהני) החמור והנוקשה, אין היא רואה אותו כמחויב המציאות ובוודאי שאינה דוגלת בהמשך קיומו.

פאולינה לָבֶל-אֶלְבֶּלָה (1891-1967)

פאולינה לָבֶל-אֶלְבֶּלָה היתה סופרת, מסאית, מבקרת ומתרגמת ספרות פורה, שנודעה גם בפעילותה החינוכית והפמיניסטית. היא נולדה בסופיה שבבולגריה, הגיעה בגיל שבע לבלגרד, שם גדלה ורכשה את השכלתה התיכונית והאקדמית בספרות סרבית וצרפתית. בין שתי מלחמות העולם זכתה להכרה בזכות רוחב השכלתה ופעילותה הספרותית והחינוכית הנמרצת והענפה, כמורה ללשון וספרות, וככותבת שפרסמה שפע מאמרים, ביקורות ספרים, רשימות מסע, סיפורים ותרגומים וכחברה בארגונים מקצועיים בתחום החינוך ומאבק הנשים על זכויותיהן וקידומן.

בגיל עשרים ותשע נישאה לד"ר דויד ויד אלבלה, רופא, דיפלומט ופעיל ציוני. בשנת 1939 הוא נשלח מטעם ממשלת סרביה לשמש כנספח בשגרירות ארצות הברית ופאולינה ובתה הצטרפו אליו שנה אחר כך. אלבלה פעל שם למען האינטרסים של יוגוסלביה המאוימת ולגיוס בעלי ברית ועסק גם בקידום הרעיון הציוני, ושם נפטר ב־1942. בתום המלחמה חזרה לבל-אלבלה עם בתה לתקופה קצרה ליוגוסלביה, ואז עלו השתיים לישראל ב־1948. כאן כתבה לאנציקלופדיה העברית ערך על ספרויות יוגוסלביה. מ־1951 חייתה כארבע שנים באיטליה, עברה לזמן מה לקנדה ולבסוף שבה להתגורר בארצות הברית אצל בתה, עד מותה ב־1967.

בצד פעילותה הספרותית היתה פעילה בתנועה לקידום הנשים, נמנתה עם מייסדות ארגון הנשים האקדמאיות שהוקם בסרביה ב־1927, כיהנה כנשיאת הארגון וכעורכת ביטאון איגוד הנשים ביוגוסלביה והיתה חברה באיגוד המרצים ובאיגוד הסופרים הבין-לאומי PEN. כמו כן פרסמה מאמרים הנוגעים ליהודים, להקמת מדינה יהודית בארץ ישראל ועל תפקידה של האישה היהודייה בחינוך הדור הצעיר, ומאמרים בעלי אופי אישי יותר, על אובדן אחיותיה בשואה ועל פעילותו הרבת-חומית של בעלה.

הקורא בספר זיכרונותיה נחשף לקול יחיד במינו, המשמש ביטוי אותנטי הן להלכי הרוח של זמנה ומקומה והן לכישרון הביטוי והחשיבה האינטגרטיבית המאפיינת את תפיסתה. אמונתה חדורה בתפיסה הומנית וליברלית ובתודעה פמיניסטית, המתגבשת אצלה על רקע השקפות פטריארכליות המושלות בכיפה, שהדיהן ניכרים היטב במחשבותיה ובלבטיה. כעדות לכך, וכדרך להשמיע מקצת מקולה, מובא תרגום שני קטעים מתוך ספר זיכרונותיה, 'כך היה פעם'. בקטע הראשון אלה מחשבותיה והשגותיה על תרומתו של ד"ר יוֹבָאן סְקֶרְלִיץ', מרצה לספרות ששימש לה במשך שנים מנחה אישי, ועל התפקיד החשוב שמילא בחייה כמדריך רוחני שהשפיע עמוקות על התפתחותה האינטלקטואלית.

יובאן סקרליץ' מילא תפקיד חשוב וגורלי בחיי. מיום שהכרתיו ועד מותו בטרם עת ב־2 במאי 1914, התפתחו כל חיי המקצועיים על פי הנחיותיו ותחת עינו הפקוחה. הוא הקנה לי שיטת עבודה מדעית, יעץ לי מה לקרוא ומה לכתוב, עודד ודירבן אותי, חיזק את האמון שלי בעצמי וצייר לי את העתיד המבורך המזומן לי כאשת ספרות רצינית ומקצועית. בשנות ההכשרה המקצועית שלי ליוותה ראייתו הבהירה והמעמיקה את כל מהלכיי. בכל רגע הרגשתי שהוא נמצא לידי, מוכן בכל עת לסייע לי בעצה ותמיכה. השפעתו המבורכת עלי היא לבטח אחת המתנות יקרות הערך שהחיים העניקו לי, ומותו בטרם עת היה אובדן גדול מאוד בחיי.

חיי היו לבטח פונים בכיוון אחר, בנתיבים אחרים, ועבודתי עצמה היתה מתעצבת באופן יותר מוגדר ושיטתי, אינטנסיבי ומבורך ביתר הצלחה, אילו הוספתי להיות נתונה להשפעתו הישירה של סקרליץ' ולפעול על פי הנחיותיו. משאבד המנחה והמגן המוכשר והחזק שהיה לי, הייתי לעיתים קרובות מועדת, מאבדת את האמון בעצמי ובערך עבודתי ומחפשת במשימותי המשפחתיות ובפעילותי הפמיניסטית תחליפים לקריירה הספרותית המוחמצת שלי. וגם אם לא כשלתי בתחומי פעילות אלה, בכל זאת אני מאמינה כי פירות עבודתי היו זוכים ליתר נראות אלמלא פיזרתי את כוחותיי לכיוונים שונים, ואילו, על פי המלצתו של סקרליץ', התרכזתי באופן בלעדי בספרות. (Lebl-Albala 2005: 135)

הקטע השני מספר על התקשרותה אל ד"ר דויד אלבלה. יופיו של התיאור הוא בחיבור בין התעוררות הרגש הנשי לחוויה האינטלקטואלית ולתודעה היהודית המבשילה בקרבה.

[...] זה היה ראש של אדם אציל נפש, שעם זאת דן את מקורביו באופן בלתי משוחד, כשם שהיה לוחם בלתי נלאה וללא חת למען רעיון, ועם זאת השכיל לגלות חמלה ואהדה כלפי החלשים ממנו. באישיותו של ד"ר אלבלה חברו כל המעלות הללו, ונוספו להן רבות אחרות, כפי שנוכחתי לדעת לימים.

אשר לי, מעולם לא ייחסתי חשיבות ליופיו הגופני של גבר. נהפוך הוא, אלה שאהבתי יותר מכול [...] נעדרו כל סממני יופי. עם זאת, יפי התואר שד"ר אלבלה ניחן בו נעם לי וסיפק איזה רגש אסתטי שהיה טבוע בי, ואשר עד אז התאמצתי להרחיקו בכוח התבונה. באמת היה יותר מאשר נעים להתבונן באדם זה, התמיר והזקוף כאשוח צעיר, בתנועותיו הריתמיות ובחיתוך הדיבור ההחלטי, הנלהב והמתנגן שלו. קולו היה חם, מבטאו מעולה, כאצל מורה לרטוריקה. הוא לא היה מסוגל לדבר בשלווה ונחת, באופן קר ומיושב. הוא בעצם לא דיבר אלא אם כן הרגיש. וכאשר הרגיש, לא הגיב במתינות, בצורה מחושבת, אלא באופן חי, בשכנוע ובהתלהבות, משקיע בכך את כל ישותו, כאילו גורל העולם תלוי בוויכוח המתנהל. אש ההתלהבות שלו חיממה וסחפה גם אותי. גם אני התחלתי להתבונן בו בתשומת לב.

היינו מתראים פה ושם על המדרגות בביתנו ועד מהרה בישיבות האגודה הלאומית היהודית שהקים, ושהכניס אותי אל הנהלתה. הוא בער בתשוקה לאשר את היותו אורח שווה ערך במדינתנו, אך במהלך פעילותו סבל לעיתים קרובות מעוול שנעשה לו בגלל יהדותו [ההדגשה במקור].

ואולם עוד יותר מכך חרה לו העוול כלפי העם היהודי בכללו, מחוץ לגבולות המדינה שלנו, ואפילו בעבר הרחוק ובמהלך ההיסטוריה. כאילו חזה מראש כי הסובלנות כיום אינה אלא רגיעה קצרת מועד, שביתת נשק, ולאחריה יבואו רדיפות הרבה יותר קשות. וכך עד קץ הימים. עד שהעם היהודי לא יתפקח ויקים לו את מדינתו בפלשתינה או עד שהלאומנות תימחה מעל פני האדמה ותחתיה ישרור אינטרנציונליזם, שוויון לכול, התפייסות וקשרים קרובים בין כל עמי העולם.

לעיתים היינו נשארם לאחר הישיבה בחדרי הארגון ברחוב דושאן עוד שעה-שעתיים ומנהלים שיחה. למען האמת הוא דיבר, הוכיח, שיכנע אותי שעלי לוותר על גישתי הרופסת, המתבוללת, להיאבק ולנקוט עמדה פעילה. מעולם לא אהבתי להשתתף בוויכוחים, אך היה לי הכישרון לעודד ולדרבן באמצעות ההערות שלי, ולאחר מכן להאזין בקשב לדובר. לעיתים קרובות אמרו לי אנשים שאני מיטיבה להקשיב יותר מכל אדם אחר, וכי הערות הלוואי הקצרות שלי פה ושם הן העדות היחידה לקשב העמוק שבו ליוויתי את דברי בן שיחי.

ניכר היטב שד"ר אלבלה נהנה להאריך עמי בשיחה, ואני מצאתי עניין באופן שהוא דן בדברים שטרם שמעתי כמותם. עד אז היתה התפתחותי נתונה רק להשפעת הלאומיות הסרבית, כלומר היוגוסלביה. בהשפעת דבריו של ד"ר אלבלה נייערו בי רחשי לב קמאיים, קולות שרחשו בדמי ובדם בני שבטי, ואשר ימים רבים היו בלומים בקרבי ועם זאת הם ערים עדיין, ואלה החלו מתחזקים ומזמרים שיר עתיק יומין להפליא ומוכר מימים ימימה. ובאחד הימים הופתעתי לגלות שאף אני נהנית בשיחות אלו, שבהן רומם הדוקטור הצעיר את הגניוס היהודי ואת תרומתו לתרבות האנושית. בהיותי חלק מעם רב-מהללים, המצטיין ברמה תרבותית כה גבוהה, הרגשתי שגם לי כסרבית, כיוגוסלביה, נודע ערך כפול ומכופל. והייתי אסירת תודה לו על כי העיר בי את הרגש הזה.

ואולם אחותי רוז'ה ראתה את יחסינו בעיניים הרבה יותר מפוכחות ומעשיות. לעיתים קרובות הדגישה בדבריה את יופיו היוצא דופן של ד"ר אלבלה, את האינטלקט שלו, את כישרונו הרטורי, את הכשרתו הרפואית, ואת דבריה נהגה לחתום במילים, כי הבחורה שתזכה בו תהיה מאושרת. ופעם, כשעבר ברחוב המלך פֶטאר, קראה לי למהר לגשת לחלון והצביעה עליו:

"באמת, אביר מן האגדות אינו יפה ממנו", אמרה. "הליכתו הזקופה, ראשו הזקור בגבריות גאה! וכמה הולמים אותו מדי הקצין! ממש כמו פסל אליל מיתולוגי. לא מוצא חן בעינייך?"

הסתכלתי בה בתדהמה. מה פתאום היא "משדכת" לי? הרי היא יודעת טוב מאוד היכן נטועה חיבת לבבי! באדם הרזה, החיוור, השחוק, שפניו מחורצים, שמתהלך בטלטול אבריו, כמוצלף ברוח סערה. ד"ר אלבלה נועד להיות בן זוג של אחת היפהפיות, לא שלי.

אלא שהדברים התפתחו במהירות הבזק. באחד מימי ראשון אחרי הצהריים – היה זה 9 בנובמבר 1919, בדיוק שלושה חודשים משובי לבלגרד – נועדה לי הרצאה באולם הגימנסיה שלנו על הנושא ערך הרגשות בחיים. אף שהאולם היה מלא עד אפס מקום, הבחנתי בקהל בדמותו של ד"ר אלבלה, בחברת בן דודי ד"ר פרידריך פופס, שחבר אליו בפעילותו הציונית. בתום ההרצאה המתינו לי השניים כדי ללוות אותי הביתה. בדרך נפרד מעימנו בן דודי ואני הלכתי עם הדוקטור לקלמגדן. היה זה ערב סתווי שקט ורך. עברנו כמה פעמים בשביל הארוך לאורך נהר הסאווה, משוחחים על תוכן הרצאתי, כלומר, על ערך הרגשות בחיים. בתוך כך צחקנו, מתחרים זה בזה בשנינויות מחשבה ולשון. באפולולית מדומי הערב שהלכה והתעבתה מסביבנו החלו הקולות שלנו שוככים, מהססים, והמילים – נקטעות ודועכות. האיש הצעיר התקרב אלי עוד ועוד, ועתה כבר הלך לצדי בצעד איטי, ואחז ביד. ואני לא התחמקתי. להרף עין, בכעין הרגשת ניצחון, חלפה במוחי המחשבה: הנה, בכל זאת גם אני מוצאת חן בעיני מישו! האם זה אפשרי – בעיני האיש הנפלא, הנהדר הזה!

איני יודעת מה דיבר אלי, ומה עניתי לו. דברים אלה נשתכחו כליל מזיכרוני, ואולי גם בערב ההוא לא העמיקו לחדור אל הכרתי. רק כשיצאנו מקלמגדן, [...] לחש אלי וכולו מאושר:

"אנחנו יוצאים עתה לרחובות בלגרד כמאורסים."

על מדרגות הבית שבו התגוררנו שנינו דחק בי, מתמוגג מאושר, שאספר עוד באותו ערב לבני משפחתי על כוונתו לשאת אותי לאישה, והוא יבוא למחרת לפנות ערב כדי לקבל תשובה. (Ibid: 275-277)

בכתביהן של פאולינה לבל-אלבלה ושל לאורה פאפו (בכורטה) ניתן לראות את ראשיתה של ספרות הנשים היהודיות ביוגוסלביה: ספרות המתארת את סביבת החיים ואת מקום היחיד בה מנקודת הראות הנשית ומהיבט החוויה הנשית-היהודית כייחודית, הנתפסת לראשונה כשוות ערך בתמונת המציאות של זמנה ומקומה.

הואיל וספרי מוקדש ליצירותיהן של ארבע סופרות יהודיות מסרביה שכתבו לאחר מלחמת העולם השנייה, אתאר במילים קצרות את התפתחותה ואופייה של ספרות הנשים שם מסוף מלחמת העולם השנייה ועד ימינו.

מבחינת ספרות נשים, התמונה בסרביה בימינו דומה לזו המוכרת לנו גם בישראל. ספרות זו, ברמות שונות, מגוונת בתכניה ובסגנונה, מצויה בשפע ונמכרת היטב, ויש לראותה כחלק מתופעה עולמית. חלוצות של ספרות מודרניסטית בעולם שימשו דגם לסופרות המקומיות; גם העידן הסוציאליסטי, על הישגיו בתחום החברתי, תרם לחיזוק האומץ והנחישות של נשים בחברה ובכללן הסופרות (Pavković 2006: 177-187). עם זאת, על אף נוכחותן של הסופרות במחצית השנייה של המאה העשרים, נותרו חלקן שלא בצדק בצל הספרות הגברית. גם כיום מאמרי ביקורת עודם מתעלמים מהישגיהן הספרותיים, והדבר בא לידי ביטוי גם במדיניות חלוקת הפרסים היוקרתיים. סופרות המגיעות להישגים ולתפוצה רחבה, בעיקר בקרב נשים, מצליחות בעיקר משני טעמים: ראשית, היות שנשים קוראות יותר מגברים, ושנית, קוראותיהן, בדומה לכותבות עצמן, משתחררות בהדרגה מן הסמכות הגברית, ובמובן זה כתיבי הסופרות קרובים לקהל הקוראות, עובדה המשפיעה על תפוצת ספריהן.

אשר לארבע הסופרות שספר זה עוסק בכתיבהן: פרידה פיליפוביץ', ילידת 1913, שייכת לדור ה"חלוצות" בתחום כתיבת הנשים וכולטת בראשוניות בעוצמה ובמובהקות של עיצוב המבט הנשי בכתיבה. כתיבתה של אנה שומלו, ילידת 1935, השייכת כבר לדור אחר, מייצגת את נוכחותה האינטנסיבית והקריטית של שאלת הזהות היהודית אצל ניצולות השואה שחוו אותה בילדותן, כחלק מעולמה הנפשי ומבעיותיה גם כבעלת משפחה ואשת מקצוע. ספריה של גורדנה קואיץ', ילידת 1942, הם לא רק התגלמות רבת כישרון ומובהקת של "כתיבת נשים" בשיא כוחה, אלא גם שחזור רחב יריעה של תולדות גולת ספרד בארצות הבלקנים מן הזווית הייחודית של הגיבורה הנשית ומפרספקטיבה בלתי שגרתית המתייחסת ל"שלום העולם". יצירתה המגוונת והמתחכמת של יודיתה שלגו שנולדה ב־1941 ונפטרה ממחלה ב־1996, שואבת ממקורות רבים בשילוב מתוחכם של רבדים באישיות, בחוויית הקיום ובתודעה: המשפחתי, הדורי, המעמדי, הלאומי והנשי. הביקורת מכירה בחשיבות מעמדה של סופרת זו בספרות הסרבית גם בשל אופן הקשב שלה ל"רוח הזמן" וכושרה לעצב את המתחים בין הרבדים השונים באישיות ובין האישי להיסטורי בסגנון גבולי שבין פרוזה למטה־פרוזה, באופן המאתגר אצל הקורא את תפיסתו ההיסטורית מצד אחד (Pavković 2006: 133-142), ואת התובנות ביחס לתמורות החלות במציאות המודרנית בת זמננו בכל מורכבותה, מצד אחר.

המסע הנשי בכתבי סופרות יהודיות ביוגוסלביה במחצית השנייה למאה העשרים

האם אפשר לנסוע "פנימה" מבלי לנסוע גם "החוצה"? להפליג
"למטה" בזיכרון האישי מבלי להפליג גם לאחור בזיכרון
הקיבוצי, ההיסטורי, ה"גדול"?
נתן זך, "המסע הגדול"¹

הפרקים הבאים יעסקו בהיבט המגדרי בכתביהן של ארבע הסופרות שהוצגו
בפתח דבר. הדיון יתייחס בחלקו למכלול יצירותיהן של סופרות אלה ובחלקו
יתמקד ספציפית בחלקים ממבחר מדגמי מכתביהן, שתורגם לצורך חיבור זה
ומצורף אליו. בחרתי לתרגם קטעים שבהם המודעות לזהות הנשית ו/או
היהודית עומדת במרכז הפרק או הסיפור, אם כשלעצמה ואם בהקשרה
למשמעות שהגיבורה מייחסת ליהדותה כאישה בת זמנה ומקומה.

כל אחד מן הפרקים הוא סיפורו של מסע התודעה ולפיכך מדובר במסעות
הנפש שהכותבות עורכות באמצעות גיבורות ספריהן ועלילותיהם. מועלות בהם
חוויות של נשים ותובנות ביחס למקומן בעולם ולזהותן כנשים יהודיות. במובן
זה מדובר במסע ההתעוררות "פנימה", שנושאו הגדול עוסק בחוויית חייהן של
נשים יהודיות ביוגוסלביה לשעבר, בעיקר במחצית השנייה למאה העשרים.
יצירותיהן מעידות על התפתחות התודעה היהודית והנשית, כאשר כל אחת מהן
כותבת על כך מנקודת ראות שונה וייחודית, אך תמיד מהיבט חוויית החיים
הנשית.

יצירתה הספרותית של כל אחת מהן היא אפוא בכחינת דוֹח מנתיב מסע הנערך
בראש וראשונה בדמיון ובתודעה, מסע שמרכיביו לקוחים ממצייאות חייהן של
נשים. זהו בחלקו מסע בפועל של גיבורה הנודדת ממקום שבתה אל עיר או ארץ
אחרת, שבה היא מתעמתת עם זהותה כאישה וכיהודייה (כביצירות פרידה
פיליפוביץ' ואנה שומלו). בחלקו האחר מסע הגיבורה הנשית נערך באמצעות
שחזור נדודיהן של בנות המשפחה בסדרת רומנים משפחתיים, המתרחשים
במציאות מוגדרת מבחינת הזמן והמקום, לעיתים תוך בדיקת קרקע התנסות
חדשה (גורדנה קואיץ'). לעיתים מסעה התודעתי של הגיבורה כרוך באימוץ של
גיבורות מיתולוגיות וארץ בחירה חזיונית (כמו בכתבי יודיתה שלגו).

¹ נתן זך, "המסע הגדול", אגרא כרך 3, ירושלים 1990, עמ' 185.

הדיון בזהות הנשית־היהודית אצל כל אחת מארבע הסופרות הוא בלתי נפרד מגורל גיבורותיהן כנשים יהודיות, אך אצל כל אחת מהן נקודת המוצא שונה והמהלך הספרותי שנועד להכיל את הדיון הזה ייחודי מבחינת נקודת המוצא, דרכי המיקוד, ההיקף, העומק, הדגשים והמסקנות.